

Може само да се съжاليا, че Л. Щол не успя да довърши започнатите мемоари, които щяха да осветлят важни моменти от историята на чешката литература.

На българския читател Щол е известен с посвещението към „Репортаж, писан с примка на шията“, където Фучик завещава издаването на безсмъртната си творба от фашисткия затвор на жена си Густа Фучикова и на приятеля си Ладислав. За заслугите му към българската култура по случай неговата 50-годишнина през 1952 г. Ладислав Щол е избран за член-кореспондент на БАН.

Делото на акад. Ладислав Щол може да се изрази с единството между изключителната му личност, предаността към идеите на комунизма и високите научни постижения. Като такъв той ще остане в паметта на своите съвременници и последователи.

ИЗ РАЗГОВОРИТЕ МИ С ПРОФ. ДИМИТЪР МИХАЛЧЕВ

Михаил Топалов

... Чета „Немили-недраги“ на Вазов. Чета и „На прощаване“ на Ботев. И все ми се струва, че Вазов е взел заглавието на своята повест от Ботев:

Да ходим, да се скитаме
немили, клетки, недраги!

Вазов маха клетки и остава „Немили-недраги“.

Може да е случайна тази инвенция.

Може Вазов въобще да не е знаел за Ботевото стихотворение.

Но презумпцията си остава.

*

... Искам да ви кажа, Топалов, че имаме нужда от много — много антологии.

България има само две сериозни антологии. И двете излязоха през времето на Стамбулски, през времето на Стоян Омарчевски.

Той бе министър на просвещението тогава — говорях за 1921—1923 г.

Едната антология надали се продава вече. Отдавна е свършена — за поезията, а другата — за белетристиката.

Стоян Омарчевски не разбираше от литература.

Но разбираше народната психология.

А това е най-важното за един политик.

Да разбира психологията на народа си.

Българската литература трябва да се представи на света с няколко най-изтъкнати поети.

И той ги представи.

Възложи на няколко писатели да подготвят сборниците и те излязоха. Отпечатаха ги на хубава хартия. Добре. Но това не стига. Всеки писател даде свой ръкопис, да се види почеркът му.

Тола е много хубаво.

Да познаваш почерка на човека. И по почерка да съдиш за характера.

Аз обаче съдя за хората по лицата. По очите. По държанието.

Не искам да се хваля, но познавам човека от пръв поглед. Ще добавя — и никога не съм се излъгал от първото си впечатление. Никога. Като видях Христина Морфова за пръв път, разбрах, че е чудна жена, чудна душа, чудна певица. Нищо, че бе малко по-пълна. По-големият орган дава по-хубави звуци. Говоря за черковните органи. ... Христина Морфова имаше най-

сърдечния глас и най-миловидното лице. Тази жена не можеше да бъде злобна, завистлива, жестока. Това бе инструмент, създаден за музика, както Горки казва, че един негов познат, поет, бил орган, създаден за поезия. . . Орган ли, инструмент ли, не помня добре. Прочетете го и ще го видите. Горки е най-големият портретист на света. Той бие всички — с десет-двайсет страници обрисва Толстой така, че и сега го виждам такъв, какъвто ни го показва Горки, седнал на брега на морето, гледа вълните, полубог. . . Та, мисълта ми е, трябват ни ей такива антологии, каквито направи някога Омарчевски — големи. . .

Но не по размери, а по съдържание.

— Другарю професор, кой бе най-добрият майстор да състави антология?

— Божан Ангелов.

— Но аз не съм виждал от него антология.

— Тя не излезе.

— Защо?

— Не се разбраха с издателя, мисля, че бе Паскалев. Той състави най-хубавата антология с най-хубавите български народни песни, народни приказки, разкази, басни, стихове, поеми. Помня, от Вазов бе включил само две поеми: „Паисий“ и „Левски“.

Аз бях консултант на тази антология, защото имах и философски сентенции от Стоян Михайловски, Паскалев ме покани да ги прочета и ме включи като консултант. Това бе много отдавна, аз бях млад. Но нас, младите, ни канеха често на такива консултации. Имаше се пред вид нашият пламък и желание за работа.

Антологията не стана и не излезе, защото се скараха Паскалев и Божан Ангелов за третото стихотворение от Иван Вазов — „Опълченците на Шипка“.

Божан Ангелов го смяташе за най-хубавото.

Паскалев искаше да сложат „Кочо“.

Божан Ангелов му заяви, че и сравнение не може да става. Едното — казваше той, възпитана в любов към Русия, в силата на българите и русите, в тяхната бойна дружба, приятелство, признателност. А другото е тъжно като погребална песен. Паскалев бе влюбен в „Кочо“. И настояваше за него. Божан Ангелов се разсърди и му каза с обиден тон: „Вие не разбирате нищо освен от печалбата на пари.“ Паскалев замахна да го удари. Аз се намесих в полза на Божан Ангелов.

Тогава Паскалев скочи и извика:

— Аз може да разбирам само от печалби, но вие не разбирате нищо. И за това ви няма — да печелите честно парите си.

Като чу това, Божан Ангелов грабна ръкописа си и, както стоеше до разгорялата печка, хакна го вътре и си обърса ръцете.

После изпсува на майка, трясна вратата и си отиде.

Паскалев започна да вади ръкописа с ръце. Изгори ръцете си, но той бе обхванат вече от пламъците. Печката бе зажигдена с каменни въглища. А знаете каква жаравата дават те. . . Изгоря ръкописът. И Божан се пропи.

Той започна да пие тайно. Това бе шедевърът му. Тази антология. Изобщо антологията са трудна работа. Трябва да преценираш кое е най-хубавото и кого с какво да представиш. Иван Кирилов например имаше много къси разказчета — те бяха бижу, бяха чародейни разказчета. А той глупакът не искаше да се представя с тях, а с големи новели.

Струва ми се, Топалов, че българският интелегент не знае понякога какво иска.

Той иска нещо.

Но какво точно иска — не може да каже.

И окоето му все в голямото. Все в чуждото. Да не би съседът му да го изпревари и да издаде нещо по-голямо от него.

Това е типична черта на нашата интелигенция. Завистта.

Ето, това би трябвало да се изкорени.

Аз никога не съм завиждал на моите колеги. И това внушавах на моите сътрудници във „Философски преглед“. Но само един от тях изпълни моите надежди: Ефрем Каранфилов. Личи си старият род, издънката на хубавото, старо, българско семейство. Старите българи не

завиждаха на никого. Те си работеха и вървяха напред. Затова обичам Вазов, защото като стар българин, като чист български потомък само работеше и вървеше напред.

У Вазова нямаше злоба.

Нямаше завист.

Той бе като бога. Радваше се на всичко хубаво и тъгуваше, когато то се изгубеше или паднеше.

Със сълзи е плакал той за Яворов.

Той не обичаше Каравеловица. Нито дъщерите ѝ. Те бяха надменни и не съзнаваха какво представляват без Петко Каравелов — чиста нула. Но смятаха, че те са повече от Петко Каравелов. Вазов не можеше да им прости това.

И аз, като го срещах, свалих му шапка. Веднъж ме спря. Погледна ме, поусмихна се и продължи пътя си. Бях си свалил чинно шапката, държах я под мишница.

И този негов поглед и тази усмивка ме сгряха.

Поздравявах го даже генералите — те са най-надменните хора. Но и те пред Вазов козируваха.

Един ден, това бе на ул. „Раковски“ и ул. „Аксаков“, дето е сега сладкарница „Ягода“* — до самата сграда на масоните (дето е Чешкият център. . . Аз съм стар приятел на чехите и ги обичам). Там видях Вазов, изправен, стои. Беше, мисля, 1915 г., войната не бяхме я започнали още. . . Вазов седи замислен. Минава генерал Михаил Савов и му козирува. Минава генерал Фичев и му козирува. . .

Рекох си: „Димитре, Димитре, кога ще пораснеш и ти, за да ти козируват генералите и на тебе“. . . И ето какво стана. Като ме назначиха за пълномощен министър в Съветския съюз, втория път, след Девети, стоях до хотел „КООП“ на „Раковски“ и на „Графа“. . . Стоя и си мисля как да се прибера по-скоро в къщи, защото валише проливен дъжд. И до мене спира един файтон. От него слеза Добри Терпешев — вече генерал-лейтенант. Слиза и ме кани да седна при него. Той имал кола, но наел файтон за по-бързо. . . Шофьорът му бил нещо болен. . . Помани ме, помогна ми да слеза и после ми козирува. . . Аз се смях много. И се радвах. . .

*

Връщаме се на разговора за опознаването на човека по лицето, по очите.

— Другарю професор, от нашата група студенти кой ви е най-симпатичен. У кого виждате най-хубави качества?

Мисли дълго. . . Предълго.

Заговори много бавно.

— Ще кажа само за един. . . Добрин Спасов.

— Какво най-много ви харесва у него?

— Дори самия му вид. Има чисто, благородно, славянско лице. Това лице говори само за чисти намерения и не е заложена в душата му прекомерна амбиция — на всяка цена да преуспее.

— Това познава ли се по лицето?

— Да. Познава се и друго — какво крие сърцето му. Защото както антената лови вълните за радиото, така очите и лицето на човека ловят и препращат вълните на сърцето. Зле се изразих — те подават сигнал за съдържанието на сърцето. Когато видях**. . . , у него видях воля и упоритост да преуспее, но не видях вътрешен огън и благородство. Не видях доброта. Видях карьериста. Видях някои лоши черти. Той може да преуспее повече в живота от Добрин Спасов, но той няма вътрешните импулси и качества на творец. Той е съчетание на жажда за власт, за подреждане в живота, но не и за философ. Философът е като поета, писателя, критика — извисен дух. Съчетание на красива душа и красиви полети на мисълта. Това е поезията — извисяване на поета, на човека, на твореца. Не знам правилно ли се изразявам. Ето, затова аз улавявам хората с благородни, открити лица и души. Такъв бе за мене Иван Хаджийски. Такъв бе

* Понастоящем „Кристал“ — б. р.

** Името е пропуснато — б. а.

Ефрем Каранфилов, такъв бе, ако искате да знаете, Спиридон Казанджиев. Йовков не напразно на него именно се довери и му посвети доста време. Той бе саможив, с болнаво самочувствие. Впрочем той нямаше никакво самочувствие, освен че е най-големият ни писател. . .

— Това малко ли е?

— Малко.

— Защо да е малко?

— Защото големият писател трябва да има голямо самочувствие като човек.

— Как да го разбираме?

— Така, както го казах. Човекът е велика, всестранна личност. Та даже и последният козар. . . Човекът, какъвто и да е той, трябва да знае силата си като индивид. Йовков не я знаеше. Той бе човек, който вярваше само в перото си. В нищо друго.

Не вярваше дори на най-добрите си приятели. Той бе писател—скептик по дух. Докато Елин Пелин бе писател—оптимист по дух. Аз бях близък с Елин Пелин. И съжалявам, че той не оправда моите надежди. Спиридон Казанджиев се оказа по-прозорлив от мене. Той се сближи с Йовков, аз — с Елин Пелин.

Той започна да изповядва Йовков, аз Елин Пелин.

— И докъде стигнахте?

— До никъде.

— Защо?

— Този гениален шоп се оказа най-мързеливият човек на света. По талант Елин Пелин не отстъпва на Йовков.

Но по мързел никой българин не може да се удари с Елин Пелин.

И се случи нещо невероятно. В едно и също време заработиха най-трудолюбивият и най-мързеливият. . . Два гения. Двама писатели, които можеха да направят чудеса в световната литература, но не оцениха силата си. Дарбата си.

— Как да направят чудеса? Кой ги е направил?

— Дикенс, Балзак, Дюма, Анатол Франс, Джек Лондон. . . Техен връстник го кажи.

— Другарю професор, не ги ли надценявате?

— Напротив, подценявам ги.

— Защо ги подценявате? Дали са, каквото са могли.

— Това е грешката на българския писател.

— Коя?

— Дава не което може. А което му падне. . . Може да има дарбата на Вазов или Стендал, но не напир, не натиска, не дава всичко, което има. Вазов само е дал това, което има. Изключвам това, че Вазов не написа своята биография. Непростим грях за него и за България.

Това аз никога не ще му простя и не мога да го извиня.

Обаче какво направи Елин Пелин със своя талант?

Даде само един букет. А можеше да плете венци, венци, венци. . . Да венчае България с лаврови венци, както казваше Вазов (това стихотворение е наистина шедьовър).

— Другарю професор, вие сякаш надценявате Елин Пелин. Той не е гений.

(Поглежда ме строго, намръшва се.)

— Кой е гений?

— Не зная. . . Признавам Балзак. . .

— Добре. А защо един Елин Пелин да не седне на задника си и да пише като Балзак. Да умре на 50, а не на 70 години, но да остави като Балзак 92 книги. Какво остави Елин Пелин при този негов безспорен гений. . . При тая дарба на разказвач? Две повестчици, куп шопски народийки на стихотворения, груби и недоцялани като плета на бащината му къща, обрасла с тикви и кратуни — пообиколлил съм и оня край, изучавал съм го. Приятел ми беше. И един недовършен цикъл хубави разкази „Под манастирската лоза“. Неговите разкази ни подсказват, че той би могъл да бъде нашият Мопасан, нашият Стендал или Дикенс. Дарба голяма. Но — трудолюбие няма. А писател или поет без трудолюбие, закъде? Питам, закъде? За никъде. За това Елин Пелин го удари на авджилък, на семкаджилък.

Йовков също направи грешка с „Приключенията на Гороломов“.

Това е слаба книга.

Бледа. . . Излъга се като голям писател.

Интересно, нашите големи писатели (без Вазов) накрая склизат.

— Директор на „Хемус“ Христо Хаджиев не е на нашето мнение.

— Нищо чудно. Той е издател и гледа на търговската страна.

— Гледа на човешката страна.

— Той не може да гледа на чисто човешката и творческа страна, защото той трябва да пласира произведенията на писателите, които се търсят и се харчат. Д. Б. Митов бе негов таен агент. Той лансираше неговите книги и получаваше всеки месец по една учителска заплата. Това го знам от най-верен мой човек в издателството. Аз се интересувам от тези неща, защото съм не само професор, но бях и редактор, и издател, и журналист. Ние, журналистите, се познаваме по това, че за нас няма тайни на света.

— Имало е. . .

— Не. За журналиста няма тайни. Той се вре навред — а това е неприятно чувство. Да ходиш навсякъде, да избираш, да търсиш новинки, клюки, да бъдеш в сърцето на живота. В България академиците живеят дълго. А не журналистите. У нас столетници са били само академици. Бахметнов разказваше веднъж, че у русите и у българите най-добре живеят само академиците. Защото се абстрахират от живота, хванат една галерия в мината и копаят там. А като станат професори — карат други да копаят вместо тях. Това особено важи за историците и за литераторите. Геолозите сами трябва да копаят.

Но тези две категории професори са намерили дамара и карат други да копаят в мината на живота вместо тях.

Ето това е приятното и неприятното да си академик.

Но аз се отвляхох. Говорехме за Вазов, за Йовков, за Елин Пелин.

Казвам откровено — според мене талантът на Елин Пелин бе по-ярък от таланта на Йовков.

Шопът удари добруджанеца по талант, но не и по трудолюбие.

И трудолюбието победи шопя.

Аз, който заложих на неговата карта, бях бит от Спиридон Казанджиев. . .

*

Когато минахме покрай паметника на Васил Левски, той посочи ниската, двуетажна къща, откъм източната страна, срещу Държавната печатница, и каза: „Тук някога живееше Стоян Михайловски. Беше си наел една стая, за да има възможност да работи на спокойствие. Това му бе нещо като работен кабинет. Не пускаше никого освен хазайката си да влиза там, да му чисти. Тя бе много стара, но много чиста жена.

Той беше болен на тема чистота.

Докато Михалаки Георгиев бе малко мундарин, този бе чист, чист, безмерно чист човек. Като ходи, стъпва по камъчетата. Някога София имаше калдъръми само по големите улици.“

*

„Мисля си, дали не трябва да се задължават децата да ходят по веднъж на месеца в театър в Народния примерно, или в Одеон. . .

Някога ги караха да ходят редовно на черква.

А никой не се сети да ги задължи да отиват на театър.

Да се научат да обичат изкуството.“

После като мисли, мисли, каза тихо:

— Но може би така е по-добре. . . Защото българинът има това качество, че каквото му забраняваш, него иска, на него налита.

Явно, по-добри психолози са били нашите педагози в миналото.

— Кой според вас е бил най-добрият педагог?

— Иван Богоров. . .

— Защо?

— Защото е предлагал децата да учат само по три часа на ден и три часа да работят на полето, да садят, да орат, да сеят.

— А градските деца?

— Да садят овошки, да ги отглеждат и да метат улиците. . . Това е най-полезният труд, от който хората имат само полза. . .

На ъгъла на бул. „Дондуков“ и бул. „Константин Стоилов“ ние спряхме за малко и аз попитах: „Другарю професор, вие сериозно ли говорите?“ Той се ободри:

— Да-а, най сериозно. За три-четири часа при свеж, отпочинал ум човек може да усвои онова, което не ще усвои за десет часа при задушна стая, или ако пуши в стая. . . Повечето ученици пушат, да не говорим за студентите (те са наполовина пушачи, както и студентките, една ужасно лоша черта на подражателство). Към всяко училище ще има по два-сет декара овощна градина и тридесет декара бостан, зеленчукова градина или нива. В София има два-сет основни и трийсет средни училища. Всячко петдесет. По петдесет декара—това са 2500 декара. Не може ли софийската община да отдели 2500 декара за училищата. От тях ще има двойно повече приходи, защото трудът на децата ще ѝ носи блага. А и децата ще си отпочиват и ще заякнат. Нашите деца и студенти са с хлътнали гърди. Това е отпечатък от войната, хлябът с купони. . . Но. . . Работата пречиства, възвисява човека.

Затова казвам, Иван Богоров е мъдрец.

Той и Петър Берон са двамата българи, на които трябва да дигнем паметник ей там, при Манежа.

На лично място.

Защото са преголеми, превелики българи. Те не са имали възможност да покажат силата на гения си. Но по едно нещо са направили и то е велико — единият „Рибният буквар“, другият — правилника си за чист, български език. Тази буренясала нива трябва да се чисти. И той иска искрено да я очисти. . .

*

(Когато после му дадох да прочете написаното, той се засмя и рече. „Радвам се. Имаш много силна памет. Запомнил си, когато ти казах пътят: „И ме подканй да напиша нещо за най-паметливите българи.“)

*

Отново сме в кабинета му. Асен Киселинчев пак дойде, с кисело лице, с кисел вид. Постоя и излезе. Тодор Павлов се очаква да дойде, да прочете лекция на студентите по философия, но все не идва. Това сякаш размива проф. Михалчев. Той казва: „Човекът има толкова работа като общественик, до лекции ли му е.“ И заговори за срещата си с група ученици от училището на ул. „Цар Шишман“ (Седма гимназия):

— Искях да разбера какво знаят за нашите стари писатели и философи в миналото. Те не знаят почти нищо за философията.

Показаха ми учебник на Герасков, стара работа.

Показаха ми и нови учебници.

Философията като че ли е най-слабо застъпеният предмет в нашите училища.

А философията е поезия на духа. Тя трябва да се изучава, но не сухо, схоластично, за съмненията и понятията, а като правило на поведение в живота.

С тези откъслечни, сухи уроци учителите убиват у децата желанието да се свържат с философията, дори да имат наклонност за това.

Същото ми се струва, че става и с литературата.

Урокът, който наблюдавах да се преподава, беше „Изворът на Белоногата“ като извор на патриотично възпитание и родолюбие на българина.

Лошо избрана според мене тема.

Защото веизърт тук излиза благ, мек, добър човек. Не е тиранът, който коли и беси, който опожаря най-хубавия град на България — Панагюрище, и сто други села и паланки. Не е, това аз не го приемам.

Възпитанието е сериозна работа и учителите трябва да знаят как да възпитават децата. „Изворът на Белоногата“ е велика поема, но повече трябва да се изучават Ботев и Вазов — като велики патриоти.

Техните произведения са образец за възпитание.

Понякога си мисля, че една от грешките на нашите писатели, поети, учени, философи е, че имат малко деца.

Само Петко Славейков е правел изключение.

Много деца носят много грижи, но и много радости и вълнения.

Споделих това нещо със Симеон Радев.

А той знаете ли какво ми каза?

— Хубава работа. . . Ако имат деца много, ще намират и много лесни оправдания, че те им пречат да пишат, да творят. За бога, не им внушавайте това нещо.

И ми се струва, че той има право.

Хората на изкуството много лесно се хващат със сламката на оправданията пред себе си и се залягват, че външни сили им пречат да работят.

Няма външни сили.

Има вътрешен мързел.

Като южна страна ние сме склонни да мързелуваме, да лентяйствуваме.

Защото през най-големите неги на лятото ние почиваме. Почиваме и през зимата. Губим трудовия си ритъм и работата си пати.

Затова германският работник е сериозен и производителен, защото той работи зиме и лете под едно напрежение, под един ритъм. Така става навред, дето има успехи от труда.

Ориентът само иска, само мечтае, но не работи под един ритъм. . .

Ритъмът не трябва само в музиката. Ритъмът най-много трябва на работника, на твореца, на човека на изкуството.

Поетът, като Вазов например, работи под ритъм. . .

И затова остана Вазов.

И Яворов е работил под ритъм, не слушайте онези, които гадаят и предават своите начини за живот на Яворов. . .

Не се изразих добре. Хората, които пишат биографии, и своите мисли и чувства приписват на онези, за които пишат.

Ако биографът е дребнав и заядлив — изкарва и твореца като себе си.

Ако е широка душа като Захари Стоянов, изкарва и този, за когото пише, широка душа, става дума за Христо Ботев. Захари Стоянов, казах ви, драги Топалов, че това е велик, превелик, най-великият български писател, който ще остане завинаги велик.

*

В литературата, както във философията, има големи и малки имена.

Има големи и малки трудове.

Геният прегазва всичко и върви напред, като оставя своя диря. Спиридон Казанджиев се е хванал за *Вунд* и се държи здраво за него. . .

*

— Най-голямата беда на българската философия е, че няма издателство по философия.

*

„Когато ми казаха, че Иван Хаджийски замислил нова книга за духа и характера на българина, аз го повиках и му казах:

— Длъжен си да описваш не само хората от своя Троянски край, а и македонците, тракийците, добруджанците, шопите. Отдели време на тези етнически групи и дай най-характерното за тях. Защото ние с Константин Петканов сме тракийци. И имаме какво да ти кажем за Тракия. . . Симеон Радев и Силянов ще ти кажат за Македония (па цитирай по-често и Вазов, защото и той е македонец по кръв). Цитирай и Йордан Йовков — защото е и котленец, и добру-

джанец. Не ги виждам в твоите предишни книги. Искам да видя един капитален труд от хиляда страници. . .“ Той ме изслуша и попита:

— А кой ще го издаде? Какво ще ям аз, докато го напиша.

Аз му отговорих:

— Ще ти помагаме всички.

А той поклати глава:

— Това *всички* е толкова широко понятие, колкото вселената. Знам го аз това подпомагане от всички. Всички ще си живеят, а аз ще мизерствувам. Аз съм болен. . . Аз имам тежко семейство. Имам сили да напиша пет такива книги. Да разкрия душата на българина така, както само аз мога (той имаше самочувствие, да), но нямам средства. Нямам време. Издавам лекции, за да живея. . .

Тогава аз му разказах историята на един лекар от град Фердинанд (сега Михайловград) — доктор Стамен Илиев. . . Той е бил много даровит ученик. . . Завършил гимназия и станал учител. . .

Най-добрият учител в своя край.

Имал голям ум. . . Голяма памет. . . Дарба да учи езици.

Искал да стане лекар. И тогава другарите му учители събрали помежду си по пет лева всеки месец. . . Давали му ги. . . И го изпратили да учи в чужбина. Но при едно условие. Да се върне в своя роден край и да лекува бедните хора и учителите безплатно.

Той завършва, става лекар, идва си и. . . го убиват през септември 1923 г. . . ,

Тази история ме покърти. Тази история ме разтърси.

Отидох да я проуча на място. Аз не го вярвах. Но като чух от хората, които са делили от залъка си, . . . заплаках. . .

Това е българинът. . . Душата му — пълна с добрини, с велика душа. Но ние не го показваме. И не виждаме красотата на душата му. . .

А големият писател, като Юго, като Дикенс вижда душата на своя народ.

Велик народ сме ние, българите, но няма кой да ни го каже и покаже.

Душата на народа е като небето и полето — безкрайно чисти са, но невъзпети.

*

Асен Златаров постигна такова високо съвършенство на живото слово, че ако бе продължавал все така, ние бихме имали един нашенски Демостен, един наш български Цицерон.

Той бе роден за оратор.

За човек, който да пали и води масите.

За науката бе вече уморен. Но пламна и се разгоря талантът му на трибун.

Понякога съм си мислил — дали пък не сбърка професията си.

*

Емануил Попдимитров е име, както знаете, на скромнен поет.

Но той е образец на човек.

Роден за учител. И само за учител.

Той не биваше да нагазва в университета.

Като Ракитин трябваше да си остане само учител.

Ракитин се откъсна от учителството и загина.

Емануил Попдимитров се откъсна от децата, от поезията, и умря.

Той бе голям поет!

И знаеше силата на словото си.

Обаче и той нямаше самочувствие на гражданин — да влезе в бой с враговете си.

Аз влязох.

И ги сразих.

И се гордея с това. Консулов и Кинкел се боят от мене. Те бяха сразените изпълнени.

И не могат да ми простят това. Човек трябва смело да влиза в бой, когато види противниците си наежени срещу него и готови за бой. Но да е сигурен, че ще ги срази. Иначе трябва да

маневрира и да изчаква, докато събере сили или съюзници. Аз влязох в бой без съюзници. И ги наказах за големството и надутостта им. . .

Учените, както знаете, предпочитат обходните движения. Аз обаче влязох във фронтален бой. Но имах свое списание и оттам воювах.

*

— Другарю професор, кой според вас е най-плодотворният ви период?

— Такъв въпрос няма смисъл. За един философ, за един учен или поет, писател, всеки период е ползотворен и плодотворен. Аз събирам като пчелата всеки ден знания. Трупам ги в склада на мозъчната си кухня. Те се задържат там. И когато ми потрябват — казано вулгаризирано, вади и ги вкарвам в работа. Това е човешката мисловна дейност, да трупа, да събира, да вади и да раздава. Поетът също трупа, събира и раздава. Сега, вие знаете — хлябът бива бял, франзела и чер, клисав, с примес на трици, на паспал, дори на метла. Франзела вадят най-добрите фурни и майстори от най-добро брашно. Тричен хляб може да вади всяка баба — разбърква брашното с вода, посоли и готово. . .

Всичко зависи от брашното и от майстора.

*

Голямата грешка, както ви казах, на много творци, главно на писателите, е, че не знаят философия. Хвалят Тютчев — поет-философ. Вазов се задълбочи малко повече във философията и написа „Ековете“ — най-философското стихотворение в българската литература. „Ековете“ е доказателство, че Вазов, като рече, може да бъде и поет-философ.

*

— Не съм бил скоро на театър, още по-малко на цирк. Но винаги съм ги обичал. Там се чувства силата на народния дух. Панаирите, които мнозина отбягват, са най-веселото събиращище на българския народ. Те и сватбите показват народа ни такъв, какъвто е. Затова творците по-често трябва да бъдат на народни увеселения и панаири. Сватбите се изкористиха.

*

Човек, надарен с поетично чувство, има и заряд от философия. „Безсънниците“ на Яворов са също израз на философски търсения. Но безнадеждно тъжни.

*

— Другарю професор, защо у нас не се разви криминалното четиво?

— Въпросът ви не е точен. То е развито, но е чуждо. И хората го търсят, но го няма. Няма Едгар Уолес. Няма Едгар По и неговият „Златен бръмбар“. Чели ли сте го?

— Не.

— Ние, нашето поколение, много четяхме. И знаехме всички световни автори. Затова има да благодарим най-много на книгоиздателствата „Игнатов“ и „Цвят“. „Игнатов“ се разори, но обзаведе библиотеките с най-хубавите световни автори.

Съществен недостатък на нашите книгоиздатели беше, че не умееха да съчетават най-хубавото на света с най-търсеното от читателите. Питигрили, когото продават букинистите, не е желан партньор на автора на „Острова на съкровищата“ и на „Баскервилското куче“, но лям как, търпят се по лавиците и по будките. (Замисля се.) Колко малко хубави книги има, които могат да се предават от поколение на поколение, както „Клетниците“ и романите на Дюма-баща.

*

В България само един издател посмя да издаде няколко криминални книги. И спря. Това бе провинциален издател. Порнографско четиво има премного.

— Трябва ли да се забрани?

— Не бива. И от него има нужда. Но да бъде поднесено красиво. Описанията да са по мопасановски маниер. А не по славиезеровски. Запознах ме с него случайно. Не помня, мисля,

че Крум Ахчийски ме запозна на подбив. Но аз видях някои негови книги — много дарба е пропилал този човек. . .

*

Когато научих, че Крум Ахчийски бил агент на полицията, казах на Иван Хаджийски само две думи. „Измами ни.“ А той рече:

— Ще си го получи. . . Но наскоро Хаджийски загина.

*

Заговорихме за първите стъпки на университета, основан през 1888 г., открит от министъра на просвещението Георги Живков, брат на Стела Благоева, бъдещ регент заедно със Ст. Стамболов.

— Деканатът се намирал на ул. „Шипка“ № 4. През 1921—1922 г. аз ръководех семинар в кабинета по философия. Декан беше Михаил Арнаудов. Той водеше семинар по сравнителна литературна история. Учебната такса за семестър беше 500 лева. Много пари. Много студенти нямаша възможност да платят тази такса, но им се слушаха и монте лекции — казвам го не да се хваля, а защото ние обичахме работата си — и лекциите на Михаил Арнаудов. Той бе най-забавният лектор. Винаги усмихнат. Винаги готов да отговори на въпроси, но не умееше да репликира. Смушаваше се. Докато един наш колега, Васил Златарски, твърдо и спокойно отговаряше. Той не позволяваше на студентите по време на изпит да вадят каквито и да било бележки, справочници. Искаше да види какво знае студентът. И от първия му отговор си съставяше впечатление за него.

Ако не отговори добре на първия въпрос, разваляше се доброто му настроение. Беше чуват — искаше всички около него да знаят колкото него.

*

След 19 май 1934 г. министър на външните работи стана Баталов, пълномощен министър в Париж беше. Дойде и зае министерския пост. Аз (като пълномощен министър в Москва) пратих предложение — да се намалят заплатите на пълномощните министри и дипломатите наполовина.

Всички викнаха против мен.

Нарекоха ме дори болшевишки агент.

Нашият пълномощен министър в Букурещ ме срещна веднъж и каза сърдито:

— Ти, ако си отишъл в Москва да правиш политика на червените, ние сме отишли да печелим пари. Веднъж ни се пада. . .

Помянов ми прати заплашително писмо.

От Виена ме нарекоха „дурак“. . . Но аз настоях на своето.

И после, като ме отзоваха, всички ми обяха война.

Нарекоха ме луд. . . карьерист. . . Това ме радваше. Лудите понякога заслужават най-голяма почит.

*

Винаги когато излизях из Москва да купувам книги, се оглеждах. Никой не ме следеше. Отивах из антикварните книжарници.

Купувах книги. Разлиствах ги с часове.

В Русия имаше страшно интересни книги.

Москва е цяло книгохранилище. Но трябваша много пари, за да се купят и пренесат. Пари имах, но нямаше къде да ги сложа у дома, в София. . . А се и изморих да чета.

*

Дойдоха Проконова и Морфова в Москва.

Дадоха концерт.

Москва ликуваше. Москва бе във възторг от Морфова. Прокопова остана в сянка. Морфова я утеша.

— Като идем в Ленинград, ти ще обереш лаврите.

Тя на всичко намираще шегата, дори и на пълнотата си. „Попълните ханъми повече се харчат.“

*

— Не използвахме силите на двама добри български преводачи — Михайлов и Левенсон. Хенри Левенсон ми преведе едно стихотворение от Уитман. То бе толкова хубаво, че аз се просълзах. Той бе поет. А само големите поети са и големи преводачи.

*

Друг един забележителен българин бе Михайлов, художника.

Забележителен като човек, но не и като най-голям художник. Той бе само добър портретист. Щатц не го е ценял, нито Мърквичка. Само Ярослав Вешин го е ценял. Михайлов смяташе Вешин за най-големия европейски и световен художник баталист, по-голям от Наполеоновата гвардия и Ян Матейко. Лично аз не го смятам за най-великия. . . Нашият Гюдженев можеше да го надмине, ако не беше етатизиран художник на Министерството на войната. Според мене не бива да има етатизация на хората на изкуството. Те трябва да бъдат на равностойни начала с всички други. Защото етатизацията, както Гюдженевата, води до подсигуриране.

А подсигуреният творец не създава големи творби.

Няма го остенът на нуждата да го хока.

Гюдженев, щом стана етатизиран художник на Министерството на войната, загуби свежестта си.

*

— Кой според вас е най-големият български художник?

— Не зная. . . Обичам Иван Милев, защото е искрен и новатор.

*

— Защо не успя като поет според вас Лилиев?

— Дано всички така не успеят като него. . . Той е гений.

— Но вие провъзгласихте много хора за гении. . .

— Да. България е богата на гениални люде, но ние не умеем да ги видим и оценим навреме. Не можахме. Дано вие младите ги видите и оцените. За мене е гений и Яворов, и Дебелянов, и Иван Милев, и Ярослав Вешин, и Иван Лазаров.

— Какво мислите за Антон Страшимиров?

— Вие ме питате повече за писатели и поети, а аз съм философ.

— Така сте по-независим и повече безпристрастен. И понеже ги познавате, затова. . .

— Ще ви отговоря кратко: голям талант му дал господ, но разпилян талант — романи, новели, драми, разкази, изследвания, етюди. Сто ръкава има реката на таланта му и нито един талвег.

А голямото изкуство се мери по талвега. По който плуват големите кораби.

*

— Философията и литературата винаги са вървели ръка за ръка.

Балзак е писател-философ. Толстой също — двата най-големи гения на света са били и философи. Толстой е и по-голям писател, и по-дълбок философ.

Достоевски бе също философ, но тъмен и злощастен философ.

Покерът — тази гибелна страст, по-страшна от наркоманията — го съсипа.

Иначе той щеше да слиса света. . .

За мене той е някакво невероятно гениално същество, каквото само Русия може да роди.

През Първата световна война жена ми беше във Франция.

И там я завари обявяването на войната. Остана там.

Тя ми каза, че французите така много вярвали на Русия, че ще им помогне, че ще удари Германия и ще я смаже. . . , щом като същата тази Русия е родила великани, писатели като Достоевски и Толстой.

Те, французите, признават само тях двамата за велики. Отчасти и Тургенев.

С голяма мъка успях да прибера жена си в България. Тя се върна и донесе една книга от Достоевски — „Престъпление и наказание“ на френски.

Каза, че където я видели да чете Достоевски, казвали й с уважение:

— Това е сигурно руския. . . Рускините много го обичат. . .

— У нас, в България, имало ли е любим автор, който да се сравни с Достоевски?

— Не.

— На какво се дължи?

— Малкият народ не може да си създаде такъв пиетет към големите хора.

Само големите народи издигат и създават големите имена. Изключение правят норвежците и шведите.

*

— Коя според вас чужда книга е била на най-голяма почит в България?

— Мисля, че от-разказите „Янко Музикантът“ на Сенкевич, от новелите „Златният бръмбар“ на Едгар По, а от романите „Война и мир“ и „Престъпление и наказание“.

— „Хаджи Мурат“?

— „Тарас Булба“ е по-известна от „Хаджи Мурат“. Говоря за моето поколение, което четеше много. От руските поети най-популярни са били двама — Пушкин и Лермонтов. От по-модерните — Надсон.

*

— Защо според вас в България не се развиха романсът, стансите, сонетът?

Смее се. . .

— Сонетът е еманация на поетичния дух. . . Дебелянов остана длъжник на сонета.

*

— Другарю професор, кои наши литературни вестници и списания уважавате и кои автори канехте във вашето списание „Философски преглед“?

— Писатели?

— Да.

— Много канех. Малко се отзовавах, като изключим най-младите, като Ефрем Каранфилов, които сами дойдоха при мене. Писателите се боят от философията. Те я смятат за тежка храна, не за техните изнежени стомаси. Канил съм Д. Б. Митов. Той и жена му дойдоха веднъж при мене. Бяха много закъсали за пари. Той и тя са живи, ще ви го потвърдят. Казах му: „Господин Митов, Вие сте от голям, знатен род на културни хора. Вие сте журналист и издател. . . Вие сте име. Давайте ми философски литературни обзори, ще Ви плащам по две-три хиляди лева на статия.“

Той поклати глава.

Жена му го изгледа сърдито.

Той я отведе настрана и заспори с нея.

Три хиляди лева през 1938—1939—1940 г. бяха една учителска заплата (на гимназиален учител).

Каза ми:

— Не мога.

— Вие ще пишете по две-три страници, не повече. Плащам ви по хиляда лева на страница.

Жена му пак се разсърди.

Но той бе честен и ми каза:

— Не е лъжица за моите уста.

И си отиде.

Аз го уважавам за това най-много. Не бе сребролюбец. По-добре да взема от „Хемус“, отколкото от мене. На „Хемус“ даваше това, което може. А онова, което исках — не можеше да ми даде. И се отказа.

— Когато се довършваше Съдебната палата, на ул. „Царица Йоана“ (сега ул. „Витошка“) срещнах поета Атанас Далчев. Аз го ценя много високо.

Гледа сградата и мисли нещо.

Ръкувахме се.

— Ето — казах — тема за Вас, да възпеете камъка. Всичко е от камък.

Той не каза нищо.

Обичам неговите къси стихове.

Но той не обичаше нито моето списание, нито философията ми.

И тука не се разбрахме. Исках да го привлека за автор. Да прави литературни разбори и философски обобщения.

Да има поглед списанието ми върху литературата в Европа. Да знаят читателите какво става по света... Нямах такъв човек.

„Философски преглед“ бе жаден за литературни вести.

Списание, което няма литературен отдел и литературни вести — става дума за художествено списание, — губи много.

У нас са излизали над триста списания в тоя дух, но нито едно не е било издържано в новинарско отношение.

Българският журналист е лош информатор.

Той не умее да поднася интересно новините. Няма почит към пикантното, към свръзбавното. А както трябва люта чушка за печеното или готвеното, така трябва и малко пикантерия за всяко списание. С изключение на научните, разбира се, „Философски преглед“ бе такова списание.

Единствен Михаил Арнаудов схвана това в 1941 г., когато издаде своята „Литературна мисъл“ ли, как беше. И публикува там спомените на Кирил Христов за Яворов и сие...

Ето, това липсва на нашите литературни списания...

Тежкия казионен език на повечето научни списания ги убива.

Няма живот, няма красота на речта.

Българската журналистическа мисъл и реч е вдървена и вкочанена.

Вземете такива списания като „Природа“, „Природа и наука“ и ще се уверите.

Единственото литературно списание, което имаше постоянна грижа за езика, бе „Златорог“. А преди него „Пламък“. Чел съм в „Пламък“ и в „Златорог“ възшебни статии и стихове.

Но две лястовици пролет не правят.

— Другарю професор, как работеше Владимир Василев, та печелеше толкова много автори. И Йовков е печатал там...

(Търка пръстите си.)

— Без да обиждаме някого, всичко се свежда до златния телец. Владимир Василев разполагаше с премного пари и плащаше крезовски хонорари.

Това бе тайната му.

Той плащаше и искаше.

Връщаше ръкописи. Защото даваше предварително хонорарите.

И то огромни хонорари.

Писателят — бил той и Йовков — се връзваше предварително. Нали знаете: „Вол се връзва за рогата, а човекът — за парата.“

Владимир Василев бе деспотичен редактор. И затова създаде авторитетно, сериозно списание. И аз бях деспотичен редактор, но не давах големи хонорари. Ако имах пари, бих открил рубрика „Литература и философия“. Щях да дам да я води Михаил Арнаудов.

Той е всестранио надарен човек, при това пригоден за всякакъв хомот. Впряга се на всичко. Хамут, хомот, зажеглия се лесно. Но като се впрегне, оре дълбоко и дава плодове...

— Това добре ли е?

— И добре, и зле. Ако не се впрягаше така лесно, не би приел да стане министър на просветата при кабинета на Иван Багрянов на първи юни 1944 г. . . . България губеше войната.

Руските войски идваха насам.

Горите пълни с шумци. . . (смее се) — така им казваха тогава. Сега — партизани. . . И той става министър. Аз като тракиец бих се замислил:

„Какво ще спечеля от това?“

После стана възпитател на царчето.

О, това бе най-голямата му грешка!

Но той искрено и честно приемаше всичко. Той не бе хитър. Той бе наивен като хлапе. . .

И затова се хвана на тази игра.

Аз не вярвам да е имал някакъв умисъл. Не. Обаче в политиката грешките не се прощават.

*

— За мене сериозно научно списание е „Банков преглед“ — говоря за минали и сегашни. . . „Развигор“, „Хиперион“ и „Звено“ — нищо, че бе политическо, то бе сериозно списание.

— „Банков преглед“ не е ли вестник?

— Беше вестник през 1921 г. После стана бюлетин и сетне списание. Но за малко. Обаче сериозно списвана „хартия“, както казваше проф. Милетич. Банкерите дето пипнат — пипнато е. Изобищо банките пипат здраво.

— Другарю професор, а кои скулптори вие харесвате?

— Някога харесвах Андрей Николов. Но, като се пропи, стана ми неприятен. Харесвам Жеко Спиридонов, Иван Лазаров и Дудулов. . . Тука сме зле.

— Защо?

— Няма кой да купува картини, камо ли скулптури. . .

— Защо не се купуват картини?

— Зашото бяхме винаги на „жаравата“ на въоръженията и войните. Картини се рисуват, продават и купуват в мирни, богати години.